УДК 81’44-115/-116

Кшановський О.Ч.
(Київ, Україна)

СИСТЕМА МОРФОЛОГІЧНОГО ТИПУ ТА ВИКЛАДАННЯ ПЕРСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНОМОВНИМ УЧНЯМ

Проведений аналіз матеріалу сучасної перської мови щодо лінгвістичних рис певного морфологічного типу виявив більше двадцяти різнорівневих ознак, пов’язаних з аглютинативною технікою зв’язку морфем у складі словоформи. Це дозволяє визначити сучасну перську мову як мову аглютинативного морфологічного типу.

Ключові слова*: сучасна перська мова, морфологічний тип, наголос, дієслівна словозміна, складні дієслова, інкорпорація.*

Проведенный анализ материала современного персидского языка на предмет лингвистических черт морфологического типа обнаружил более двадцати разноуровневых признаков, сопряженных с агглютинативной техникой связи морфем в составе словоформы. Это позволяет определить современный персидский язык как язык агглютинативного морфологического типа.

Ключевые слова*: современный персидский язык, морфологический тип, ударение, глагольное словоизменение, сложные глаголы, инкорпорация.*

The conducted analysis of the Modern Persian linguistic materials, with the aim of finding the traits of definite morphological type, found out more then 20 indications of different levels, bonding with agglutinative technique of morpheme connection as the constituents of lexical forms. This fact allows us to define Modern Persian as the language of agglutinative morphological type (and rate Modern Persian as one of new agglutinate language).

Key words*: Persian language, morphology type, stress, verb inflection, compound verbs, incorporation.*

Виходячи з уявлення про мову як систему, окремі частини якої корелюють між собою, слід шукати й спільні міжрівневі параметри, які визначають певний мовний тип. Тому у розв’язанні питання про мовний тип не можна не приділити уваги проблемі взаємозв’язку та взаємозалежності різних рівнів мови. Головними ознаками мовного типу є, по-перше, необхідність відображення ним явищ системних, категоріальних, таких, що мають принципове значення для системи певної мови [7: 9]; по-друге, неможливість існування “змішаних” типів, оскільки тип складається із сукупності мовних ознак, значення яких (тієї самої універсалії) для різних мов може бути різним [Там само: 10]; по-третє, обов’язкова “одновимірна” бінарність кожної риси, набір яких визначає тип [Там само: 12].

Проведений нами аналіз матеріалу сучасної перської мови на предмет лінгвістичних рис певного морфологічного типу виявив більше двадцяти різнорівневих ознак, спряжених з аглютинативною технікою зв’язку морфем у складі словоформи. Це дозволяє визначити сучасну перську мову як мову аглютинативного морфологічного. Серед фонетичних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: мінімальну

© *Кшановський О.Ч., 2011*

кількість випадків збігу приголосних звуків (так званих кластерів) на початку та в кінці слова (такий збіг спостерігається лише в деяких нещодавно запозичених словах), бідність сучасної перської мови на дифтонги, наявність регресивного сингармонізму, фіксований наголос на останньому складі. Серед лексичних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: наявність великої кількості віддієслівних імен та дієприкметників, а також наявність особливого класу складних слів – складних дієслів. Серед словотвірних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: наявність самостійної основи-кореня, просте структурне виокремлення афікса та основи-кореня, походження афіксів від повнозначних слів, однозначність афіксів, виключна продуктивність способу словоскладання. Серед морфологічних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: відсутність поділу слів на підкласи за типами основ (відмін та дієвідмін), наявність постфіксу *ra* мінімальна кількість префіксів та велика кількість суфіксів, ізольованість та самостійність афіксів (можливість їх дистантного вживання, а також так званого групового оформлення), наявність морфологічного способу редуплікації, факультативність (необов'язковість) деяких морфологічних показників. Серед синтаксичних характеристик, спряжених з аглютинативною технікою слід назвати: наявність твердого порядку слів у словосполученнях "означення-означуване" (постпозиція означення), кінцева позиція дієслова в реченні, існування синтаксичних прийомів інкорпорації, полісинтетизму та ізоляції, відсутність синтаксичного зв'язку узгодження.

Метою нашої розвідки є показати на прикладах з фонетики, морфології, словотвору та синтаксису сучасної перської мови, яким чином лінгвотипологічна інформація може бути корисною для її вивчення україномовними студентами.

1. Серед головних фонетичних ознак аглютинативного типу сучасної перської мови є словесний **наголос**, привила функціонування якого досі не сформульовано в жодному з відомих нам підручників.

Редукція та відпадання історичних кінцевих складів у подальшому розвитку майже всіх іранських мов дає привід припускати, що наголос у давньоперській мові падав не на останній склад [3: 54]. Відпадання в окремих мовах історичних початкових складів багатоскладових довньоперських слів вказує на те, що воно падало й не на початок багатоскладового слова [Там само]. У свою чергу, відображення в окремих новоіранських мовах індоєвропейських типів акцентування – баритонального, тобто нерухомого наголосу на основі в усіх словоформах, та окситонального, тобто нерухомого наголосу на закінченні в усіх словоформах, – дозволяє припустити, що в давньоперській мові наголос був нефіксованим. У середньоперській мові наголос вже фіксується на кінці слова. Це, на нашу думку, пов'язано зі зміною структури перської мови. Річ у тім, що наголос має два різновиди – кумулятивний (тобто відмежовує слова одне від одного шляхом об'єднання морфем у межах слова та показу його морфемної єдності) та делімітативну (тобто виступає пограничним сигналом кінця слова, саме цим відмежовуючи слова одне від одного). Вони компенсаційно взаємозалежні: максимум кумуляційної організації слова передбачає мінімум пограничних сигналів, і навпаки. Властивий давньоперській мові нефіксований і, можливо, рухомий наголос суттєво характеризує її в типологічному плані – як мову фузійного типу. Індоєвропейський наголос є більш міцним просодичним маркером єдності слова, ніж, наприклад, урало-алтайський наголос або сингармонізм саме через

фузійний принцип морфологічної структури слова. Урало-алтайський наголос є фіксованим, що різко обмежує його розрізнювальну здатність. Він не може виконувати роль просодичної диференційної ознаки в побудові морфологічної парадигми та обмежується делімітативною функцією, тобто є маркером єдності слова в синтагматичному плані (а не в парадигматичному, як в індоєвропейських мовах) та йог кінця, тобто є пограничним сигналом. Функцію ж парадигматичного "організатора" бере на себе сингармонізм. Інакше кажучи, функції, які поєднує індоєвропейський наголос, в урало-алтайських мовах поділено між наголосом та сингармонізмом (явищем також суперсегментним, яке не слід плутати з асиміляцією).

Наявність фіксованості наголосу в аглютинативних мовах пов'язано з утворенням морфем на базі цілісноформлених слів. У цих мовах майже всі суфікси (точніше, корені в ролі суфіксів) існують самостійно і лише тимчасово сполучаються з головним коренем, зберігаючи чіткість та відокремленність [2: 5]. Саме з цим пов'язана слабкість словесного наголосу (або його цілковита відсутність у висловленні) в тюркських та низці іранських мовах (перській, таджицькій, осетинській, парачі та інших) та його залежність від фразової просодії [6: 83]. Інакше кажучи, навіть у складі словоформ словесний наголос діє за законами фразового наголосу у висловленні. Тобто словоформу можна розглядати як синтаксичну групу, що складається з афіксів-слів, які, у свою чергу є самостійними синтаксичними групами, що входять до дієслівної групи.

Наприклад, за правилами турецької та азербайджанської мов у дієслівних словоформах наголос ставиться на крайній правий показник виду [1: 268–269; 9]. Аналогічне правило функціонує і в сучасній перській. Так, в перфекті дієслова *kardan* 'робити' наголос падає на показник виду, суфікс *–e*, пор.: *kard-**e**-ast* 'він зробив'. Ця словоформа складається з: 1) основи минулого часу *kard*; 2) суффікса результативності дії *–e*, який є скороченою формою дієслова estād 'стояти, ставати'. Разом з основою минулого часу він утворює дієприкметник минулого часу *karde* 'зроблений'; 3) дієслівної зв'язки 3 особи однини *–ast* 'є'. Крайнім правим показником виду в словоформі (=синтаксичній групі) є суфікс *-e*.

В імперфекті того ж дієслова діє таке саме правило, пор.: ***mi**-kard-ast* 'він робив'. Ця словоформа, окрім основи та зв'язки складається з префікса багатократності діє *mi-*, який є скороченою формою прислівника *hamiše* 'постійно, завжди'. У цій словоформі (=синтаксичній групі) крайнім правим показником виду є префікс *mi-*, на який падає наголос.

Якщо вищенаведені показники виду – суфікс *-e* і префікс *mi-* – сходяться в межах однієї словоформи (=синтаксичної групи), як, наприклад, у неочевидному імперфекті, то наголос падає на правий крайній з них, тобто на суфікс *–e*, пор.: *mi-kard-**e**-ast* 'він (здається, кажуть, так виглядає, що) робив'.

Коли дієслівна основа з'являється в реченні без зв'язки, наприклад в претеритальних формах 3 особи однини, пор.: *k**a**rd* 'він (з)робив'; *nev**e**št* 'він (на)писав', або, якщо зв'язка приєднується до основи без показнику виду, наприклад в претерітальних особових формах, пор.: *k**a**rd-am* 'я (з)робив'; *nev**e**št-id* 'ви (на)писали', або, коли основа виступає в складі інфінітиву, наприклад: *kard-an* '(з)робити'; *nevet-an* '(на)писати', основи поводяться як імена, тобто наголос падає на крайній правий склад, або, краще сказати, перед лексичною межею [1: 270, 271].

2. Серед головних морфологічних ознак аглютинативного типу сучасної перської мови є дієслівна словозміна та статус **дієслівних афіксів**. На жаль, слід констатувати той факт, що достатньо велика кількість інформації в описових і практичних граматиках (а звідси, зрозуміло, й у підручниках) сучасної перської мови визначається не її реальними особливостями, а розповсюдженою звичкою авторів граматик і підручників некритично приймати на віру та переносити з граматики до граматики факти й узагальнення колег. "Традиційність" визначення сучасної перської мови як флективно-аглютинативної спричинене, на наш погляд, не розрізненням понять морфологічної техніки зв'язку морфем (фузіїї, аглютинації) та морфологічного типу мовної системи в цілому. Морфологічний тип мови, як було сказано вище, є ієрархічним комплексом різнорівневих (фонетичних, лексичних, словотвірних, морфологічних та синтаксичних) характеристик, що мають між собою імплікативні відношення, тобто спряжено "працюють" на збереження своєрідної структурної будови мови. У сучасній лінгвістичній типології, як зазначалося вище, загальноприйнятою є думка про те, що змішаних (на кшталт флективно-аглютинативний) типів не буває. Натомість в усіх мовах світу співіснують різні морфологічні техніки. Інакше кажучи, наявність у мові певної морфологічної техніки – чи то аглютинативної, чи то флективної – не є підставою для її механічного віднесення до відповідного типу (пор. відомий приклад особливої фузійної аглютинації в індонезійській мові).

Найпоширенішим аргументом іраністів на користь флективності сучасної перської мови є наявність системи дієслівної словозміни. Головний аргумент, який наводять граматисти на користь того, що особові афікси перського дієслова *-am, -i, -ad, -im, -id, -and* є флексіями – це їх неоднозначність, тобто суміщення в них значень особи та числа. Як відомо, в класичних аглютинативних (староаглютинативних) мовах, наприклад, у тюркських, такого суміщення значень в афіксах не лише дієслів, але й інших частин мови не спостерігається, тобто усі афікси є однозначними. Натомість дієслівні флексії, а також флексії інших частин мови фузійних мов, наприклад, слов'янських, є багатозначними. Саме за цією ознакою проводиться різниця між аглютинативними та флективними (термінологічно точніше було б казати, фузійними) мовами в усіх академічних граматиках цих мов, а також підручниках зі вступу до мовознавства.

Натомість, слід зауважити, що флективний афікс має кілька категоріальних ознак, серед яких неоднозначність є необов'язковою (див. про це: [5: 45–56]). Головною ознакою флективних афіксів і мов є явище фузії. Інакше кажучи, корінь може змінюватися у фонемному складі, наприклад, *він пис-ав,* але *він пиш-е*. Цього не спостерігаємо в аглютинативних мовах, зокрема в сучасній перській, оскільки головною рисою останніх є властивість непорушно зберігати морфемні межі.

Іншою характерною ознакою флективних афіксів є їх нестандартність. Інакше кажучи, одну й ту саму граматичну категорію можуть передавати різні афікси, наприклад, *вони* (3 особа множини) *леж-ать*, але *вони* (та сама 3 особа множини) *пиш-уть*. Цього не спостерігаємо в аглютинативних мовах. У сучасній перській мові існує шість стандартних особових афіксів для всіх без винятку фінітних дієслівних форм.

Важливою ознакою флективних мов є також несамостійність основи. Інакше кажучи, дієслівна основа (а також основи інших частин мови) ніколи не вживається самостійно, без особових афіксів. Натомість головною характерною ознакою аглютинативних мов є самостійна основа-корінь, яка без афіксів функціонує як самостійне слово. У сучасній

перській мові більшість дієслівних основ водночас є самостійними словами, наприклад: *khab-id-e-am* (*-am* – афікс першої особи однини) ‘я сплю’ (досл. я заснув і досі дія, тобто сон, продовжується; минулий доконаний час), *khab-id-e* (*-e* – афікс дієприкметника минулого часу) ‘той, що спить, заснув’ (дієприкметник минулого часу), *khab-id* (*-id* – афікс основи минулого часу) ‘він (по)спав’ (простий минулий час), *khab* ‘сон’ (чиста основа теперішнього часу, яка водночас є (віддієслівним) іменником). Загалом, тенденція сучасної перської мови вживати як самостійні слова навіть кілька десятків основ теперішнього часу неправильних дієслів (залишок від поділу дієслів на дієвідміни в давньоперській мові, флективній та синтетичній за своєю будовою), наприклад: *forush* ‘продаж’ (від *forukhtan* ‘продавати’); *gozar* ‘прохід’ (від *gozashtan* ‘проходити’); *shomar* ‘число’ (від *shomordan* ‘рахувати’) та багато ін., свідчить про перебудову сучасної перської мови під аглютинативний морфологічний тип.

Нарешті слід сказати про ознаку неоднозначності флективних афіксів та однозначності аглютинативних. Як показують результати ретельного обстеження аглютинативних мов характеристика однозначності аглютинативних афіксів не є універсальною (дет. про це див: [Там само]). В аглютинативних мовах афікси також можуть бути неоднозначними, але (!) природа і походження аглютинативних афіксів суттєво відрізняється від природи і походження флексій. У флективних мовах багатозначність афіксів є, як правило, результатом сходження різних граматичних значень у межах системи певної мови в одному афіксі. Натомість в аглютинативних мовах багатозначність афікса є, як правило, результатом багатозначності того елемента, від якого походить афікс. Слід зауважити, що процес походження граматичних елементів від самостійних слів – це єдиний процес для всіх мов. Так, у багатьох аглютинативних мовах багатозначні афікси особи походять від відповідних особових займенників і тому їх багатозначність є результатом збереження багатозначності цих займенників (пор., наприклад, перські енклітичні займенники). Наприклад, синкретичне значення особи та числа дієслівних афіксів простого минулого часу в сучасній перській мові походить від середньоперського дієслова *h* ‘бути’, яке виступало в ролі допоміжного у творенні минулого часу неперехідних дієслів, наприклад: сер.-пер. *raft* ***hem*** (суч.-пер. *raft-**am*** ‘я пішов’); сер.-пер. *raft* ***he*** (суч.-пер. *raft-**i*** ‘ти пішов’); сер.-пер. *raft* (суч.-пер. *raft* ‘він пішов’); сер.-пер. *raft* ***hem*** (суч.-пер. *raft-**im*** ‘ми пішли’); сер.-пер. *raft* ***hed*** (суч.-пер. *raft-**id*** ‘ви пішли’); сер.-пер. *raft* ***hend*** (суч.-пер. *raft-**and*** ‘вони пішли’).

Таким чином, результати проведеного побіжного аналізу дієслівної словозміни дають більше підстав зараховувати перську дієслівну словозміну до аглютинативного типу, ніж до флективного.

3. Однією з головних словотвірно-синтаксичних ознак аглютинативних мов існування особливого класу складних слів, частини яких здатні водночас функціонувати як окремі слова. Такою особливою властивістю – існувати водночас укупі та окремо (частинами) – в сучасній перській мові наділені так звані **складні дієслова** (felha-ye morakkab).

Нашою метою є показати, що існування в сучасній перській мові складних дієслів та їх специфічні властивості є спряженими з аглютинативною технікою морфемного зв’язку характеристиками та є складовою частиною аглютинативного типу сучасної перської мови. А оскільки в аглютинативних мовах специфічні складні слова з властивостями існувати водночас укупі та окремо (частинами) існують у великій кількості, це

створює ґрунт для появи такого синтаксичного способу як інкорпорація. У радянській та пострадянській лінгвістичній традиції сучасній перській мові було відмовлено в існуванні інкорпорації, оскільки вона не вписувалася в традиційні русистські граматичні схеми. Натомість це явище є безпосередньо спряженим з аглютинативною технікою, оскільки використовує властивість слів аглютинативних мов до вживання їх частин окремо. На думку авторитетних дослідників, явище інкорпорації головним чином й спостерігається в аглютинативних мовах (див.: [5: 64]). Таким чином, додатковим нашим завданням є показати те, що згідно з класичним трактуванням інкорпорації це явище є притаманним сучасній перській мові.

Відомо, що Є.Д.Поліванов називав інкорпораціями те, що в сучасній іраністиці називають складними дієсловами (дет. див.: [Там само, 63–74]), наприклад: *няньшу* ‘вчитися’ *нянь* ‘читати вголос’ *шу* ‘книга’ (так званий порожній об’єкт). Усередину такого складного слова можна вставити (інкорпорувати) інші слова, наприклад: *нянь-ле-джунго-шу* ‘вивчав китайську мову’ (*ле* – граматичний показник доконаного виду дієслова). Окрім дієслівно-об’єктної, Є.Д.Поліванов описав атрибутивну та копулятивну інкорпорації.

Усю складність, своєрідність та різноманіття іменної інкорпорації на прикладі індіанських мов Америки показав Е.Сепір (див.: [4]). Дослідник описав такі типи іменної інкорпорації, як: інструментальна, локативна, об’єктна, суб’єктна, предикатно-суб’єктна, предикатно-об’єктна, посесивна та деякі інші. Детально дослідивши матеріал різних мов, Е.Сепір дійшов висновку, що іменна інкорпорація становить окремий вид дієслівного словоскладання (verb composition), а об’єктна іменна інкорпорація є конкретним синтаксичним вираженням більш широкого явища [Там само, 365]. Інакше кажучи, для процесу іменної інкорпорації є характерним використання словотвірних засобів (способу словоскладання) для вираження синтаксичних відношень, а дієслова з інкорпорованим іменним об’єктом є складними словами з іменним і дієслівним компонентами [Там само, 385].

Іранський дослідник М. Дабірмогаддам у статті, присвяченій перським складним дієсловам, визнає наявність інкорпорації і визначає такі її характерні ознаки (див.: [8]).

По-перше, кожній дієслівно-іменній інкорпорованій формі повинна відповідати неінкорпорована, наприклад: *bacheha ghazayeshan ra khordand* ‘діти з’їли свою їжу’; *bacheha ghaza khordand* ‘діти попоїли’. У першому прикладі *ghaza* є самостійним словом у функції прямого додатку. У другому прикладі *ghaza khordan* є складним словом з єдиним значенням.

По-друге, усі без винятків інкорпоровані форми складних дієслів є неперехідними. Тобто процес інкорпорації імені в перехідне дієслово є процесом перетворення останнього на неперехідне, наприклад: *madar ghaza ra be bacheha dad* ‘мати дала дітям їжу’; *madar be bache ghaza dad* ‘мати нагодувала дітей’. У першому прикладі *ghaza* є прямим додатком до дієслова *dadan* ‘давати’. У другому прикладі складне дієслово *ghaza dadan* ‘годувати’ є неперехідним.

По-третє, ім’я в процесі інкорпорування в дієслово втрачає усі граматичні ознаки самостійного слова, наприклад, постфікс *ra* в обох наведених прикладах, енклітичні займенники в першому прикладі.

Однак головною ознакою складних слів, утворених способом інкорпорації імені в дієслово, є нереферентність іменної частини. Ім’я та дієслово набувають єдиного родового

значення на противагу видовим значенням відповідних дієслівних (неінкорпорованих) груп, наприклад: *man dishab ghaza ra khordam va kami az an ra be gorbe dadam* ‘я вчора ввечері їв їжу і трішки з неї дав кішці’. Натомість неможна сказати: **man dishab ghaza khordam va kami az an ra be gorbe dadam* *‘я вчора ввечері їв і трішки з неї дав кішці’. У процесі інкорпорування імені в дієслово відбувається зміна значення дієслівної групи *ghaza ra khordan* ‘їсти їжу (конкретну, яка є на столі)’ на родове значення складного слова *ghaza khordan* ‘їсти (а не, наприклад, пити)’. Нерозчленованість значення складного дієслова та його розчленованість у межах дієслівної групи яскраво виявляється в прикладах типу: *man ham ghaza ra pokhtam va ham sabzi ra*‘я приготував як їжу (у значенні головна страва), так і салат (зелень)’. Синтаксичні правила сучасної перської мови дозволяють не повторювати те саме дієслово у дієслівних групах із сурядним зв’язком. Натомість це речення стане аграматичним, якщо замість дієслівної групи вжити складне дієслово з інкорпорованим іменем: **man ham ghaza pokhtam va ham sabzi ra**‘я і приготував (?), і салат (зелень)’.

Семантичні нюанси, пов’язані зі зміною референтного значення дієслівної групи на родове значення складного дієслова з інкорпорованим іменем, притаманні найрозповсюдженішим дієсловам сучасної перської мови, наприклад: *sara kar ra ba alaghe mikonad* ‘Сара виконує цю роботу із зацікавленням’; *sara ba alaghe kar mikonad* ‘Сара працює із зацікавленням’. У процесі інкорпорування імені *kar* в дієслово *kardan* змінюється значення дієслівної групи *kar ra kardan* ‘виконувати (робити) певну (конкретну) роботу’ на родове значення складного дієслова *kar kardan* ‘працювати’.

Таким чином, проаналізований матеріал не дає жодних підстав відмовляти факту існування явища інкорпорації в сучасній перській мові.

Наявність такого роду інформації в підручниках сучасної перської мови для іноземців, а також у персько-українських та українсько-перських словниках є необхідною. Вона дозволяє легко зорієнтувати учня на такі потрібні паралельні знання з рідної мови. Зрозуміло, що методи подання такої інформації в підручниках і способи її представлення у двомовних словниках так само, як і в інших випадках вимагає окремих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Добровольский М. Агглютинативен ли турецкий язык // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIX. Проблемы современной тюркологии / Сост. А.Н. Барулин. – М.: Прогресс, 1987. – С. 258–282.

2. Зубкова Л.Г. Словесное ударение в характерологическом, конститутивном и парадигматическом аспектах // Вопросы языкознания. – 1991. – № 3. – С. 5–22.

3. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Т.I. Фонология. Эволюция морфологического типа. – М.: Наука, 1975. – 240 с.

4. Сепир Э. Проблема именной инкорпорации в языках американских индейцев // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. – С. 355–385

5. Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. – М.: Наука, 1985. – 253 с.

6. Эдельман Д.И. Иранские и славянские языки: Исторические отношения. – М.: Вост. лит., 2002. – 230 с.

7. Ярцева В.Н. К определению понятия “языковой тип” // Лингвистическая типология / Отв. ред. В. М. Солнцев, И. Ф. Вардуль. – М.: Наука, 1985. – С. 6–12.

8. Dabir-moghaddam M. Fel-e morakkab dar zaban-e farsi // Majalle-ye zabanshenasi. – 1374 (1995). – №1–2. – S. 2–46

9. Seyidov Y., Abdullayeva M. Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəli qrammatikasi. I hissə. Fonetika. – Baki: Baki Universitetinin nəşriyyati, 2004. – 44 s.